

ÉGETŐ MELINDA

ALFÖLDI BORVIDÉK – HOMOKI BORVIDÉK

Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának átrendeződése
a 19–20. század fordulóján¹

Néhány évtizeddel a török kiűzése után Bél Mátyás hazánk szőlészetéről-borászatáról tervezett nagy áttekintésének bevezetőjében Magyarország borbőségét ecsetelve azt írta, hogy nálunk „nemcsak a hegyek, a szélesen táruló mező és síkság is szőlővel beültetettek” (BÉL, 1984, 376). Ez a megjegyzés kétségtelenül az Alföldre vonatkozott, pedig az a dinamikus szőlőtelepítési tevékenység, mely a török hódoltság alól felszabadult Alföld újranépesedésével párhuzamosan kezdődött, még csak ez idő tájt indult el. 1780 körül már nemcsak a nagyobb alföldi városokat (Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Debrecen) övezték szőlők, hanem a kisebb települések között is alig-alig akadt olyan falu vagy város, amely ne büszkélkedhetett volna legalább egy szőlőhegygel vagy szőlőskerttel, s a gyarapodás lendületesen folytatódott a 19. század első felében is (ÉGETŐ, 1993a, 167–171).

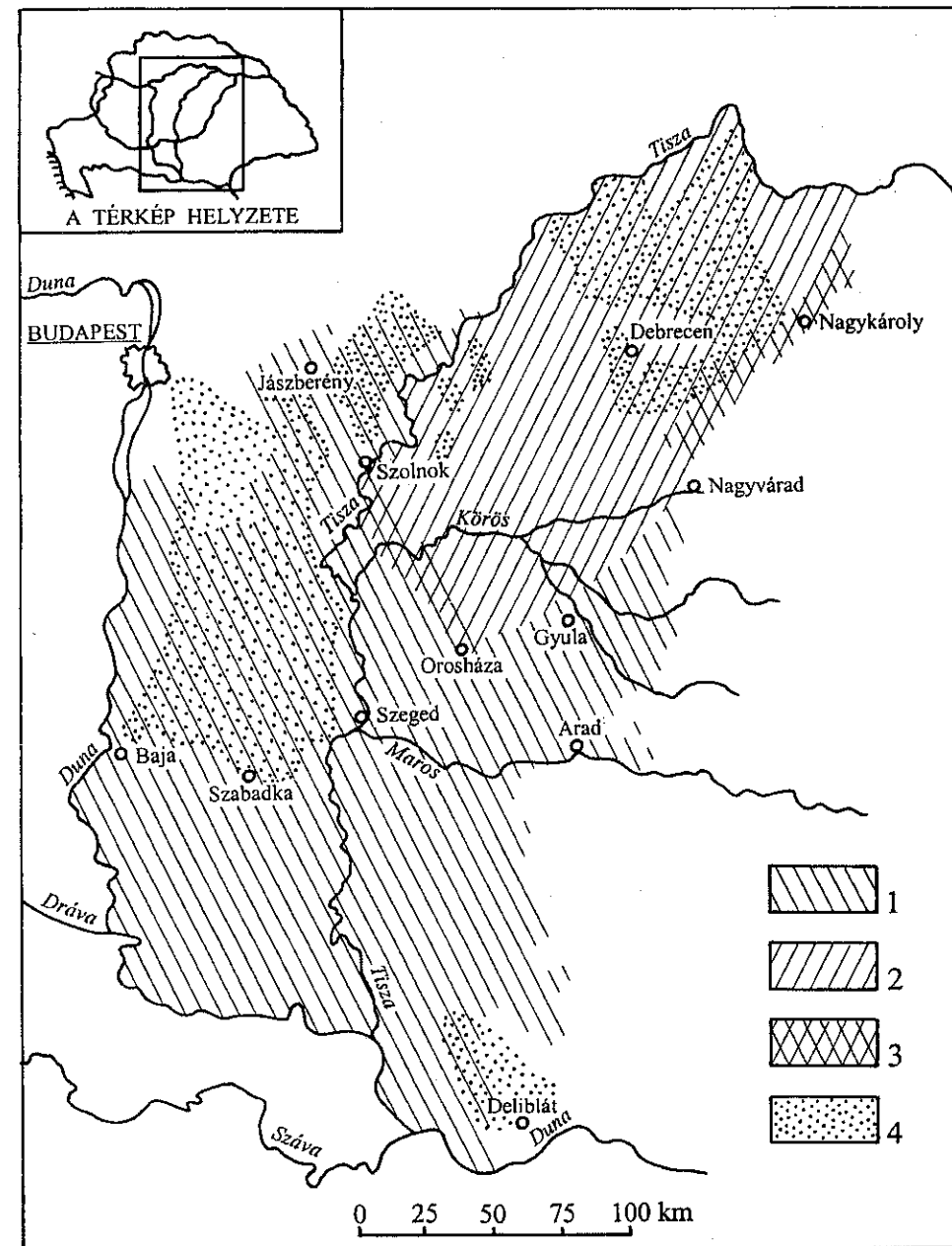
Bél Mátyás után mintegy 150 éven át sokszor és sokan érintették az alföldi szőlőkultúrát, de többnyire általánosságban, mint egységes egésztől (és elítélőleg) szóltak róla. Kivételt esetleg a Duna–Tisza közti Három város, Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös képezett, melyeknek borait több szerző a még elfogadható kategóriába sorolta. A magyar borvidékek első teljes körű újkori leírását Schams Ferenc budai gyógyszerész és neves szőlész készítette el az 1830-as évek elején. Kétkötetes munkájában mindössze három és fél oldalt szentelt az Alföld szőlészetének, s ebben igen sommás véleményt fogalmazott meg. Az alföldi szőlőket egységesen *síksági* szőlőknek nevezte. Szerinte ezek a bőtermő, de gyenge minőséget adó szőlők hihetetlen károkat okoznak a hegyi borvidékek termelőinek, mivel olcsó borokkal árasztják el a piacot, és kiszorítják onnan a drágább hegyi borokat (SCHAMS, 1832–1833, II, 66). Az ok-okozati összefüggést felcserélve, az alföldi szőlők terjeszkedését egyenesen a korszakot sújtó borértékesítési válság egyik fő okozójának tekintette, és olyannyira elítélte, hogy más szakértőkkel ellentétben még a futóhomok megkötésére sem tartotta megengedhetőnek, helyette inkább az erdősítést

¹ A dolgozat az OTKA T 37 474 számú program támogatásával készült. Egyes részletei – jegyzetapparátus nélkül – megjelenés alatt a nagyközönség érdeklődésére számító Kárpátia Könyvek sorozatának szőlő- és borkultúrát tárgyaló kötetében.

javasolta. Négy évtizeddel később Keleti Károly, az első részletes, hivatalos magyar szőlészeti statisztika készítője, Schamsnál jóval tárgyilagosabban ítélte meg az alföldi bortermelést: „Borászati szempontból az Alföld nem emelkedik azon első helyre, melyet hazánk egyéb mezőgazdasági termelésében elfoglal; mindamellett a szőlőtermesztés itt is díszlik, s ha nem is kiváló kereskedelmi cikként, tág területű kerti szőlőkben házi fogyasztásra eléggé alkalmas borokat itt is szűrnek.” (KELETI, 1875, 42). Az Alföld bortermő tájai között azonban ő sem tett semmiféle különbséget: az egész Nagyalföldet – Pest városától Újvidékig, Kalocsától Nagyváradig – egységes egésznek tekintette. Nem is nevezte borvidéknek, hanem a szakszőlészetben ekkorra már általánossá vált szóhasználattal következetesen a „kerti szőlők” megjelölést használta, holott az itt található bortermő vidékek sem történeti, sem ökológiai szempontból nem képeztek szerves egységet.

Korábbi kutatásaink során az Alföldön történetileg két nagy régió rajzolódott ki: 1. A Duna-Tisza közén és a Tisza-Maros szögben a koraközépkorra visszanyúló szőlő- és borkultúrát találtunk, ahol egyrészt a folyókat kísérő ártéri szőlőligetek használata sokáig megmaradt, másrészt a 15–16. századtól a nagyobb településeket a határhasználati rendszerükbe szervesen illeszkedő *szőlőhegyek* öveztek. A kétféle művelési gyakorlat között szerves fejlődés tapintható ki (ÉGETŐ, 1993a, 22–78). 2. A Tiszántúl északi felében a Hajdúságot, a Nagykunságot, a Nyírséget és Békés megye területét magába foglalóan egy kisebb kiterjedésű, földrajzilag viszonylag jól körülhatárolható és az előbbinél lényegesen fiatalabb *szőlőskertrendszer* alakult ki, melynek kezdetei csak a 16. század végétől bizonyíthatók (ÉGETŐ, 1993b) (1. térkép). A két régió szőlő- és borkultúrájában fontos üzemszervezeti, mennyiségi, minőségi és szociális különbségek mutathatók ki.

Ezen a ponton szükséges röviden emlékeztetni a *szőlőhegy* és *szőlőskert* elnevezések jogtörténeti és kulturális háttérére. A Duna-Tisza közti és a dél-tiszántúli mezővárosokat, falvakat övező szőlőterületeket, a közhiedelemmel ellentétben, nem azért nevezték szőlőhegyeknek, mert az alföldi ember a pár méteres térszíni kiemelkedést már hegynek tekintette. A fogalom középkori eredetű és magában foglalta mindazokat a birtokjogi, gazdasági és adózási feltételeket, amelyek a feudális tulajdonviszonyok között a szőlővel beültetett területeket megkülönböztették a jobbágytelek többi részétől. A népnyelv a történeti forrásokkal egybehangzóan őrizte tovább a szőlőhegy kifejezést akkor is, amikor az már elvesztette ezt a mögöttes tartalmát. Azok a tiszántúli szőlők, amelyek a szőlőhegyekhez hasonlóan egy tömbben, körülkerítve, más művelési ágakhoz tartozó földterületektől elkülönítetten a lakótelepülések közelében helyezkedtek el, eredetileg azért kapták a szőlőskert nevet, mert a birtoklásukhoz fűződő jogok a beltelkekhez tartozó, de egy tömbben kiosztott (pl. veteményes, káposztás, gyümölcsös stb.) kertekéhez voltak hasonlóak, vagyis nem voltak dézsmakötelesek (ÉGETŐ, 1993a, 100–112). Egy részüket meg éppen korábban kertként használt területekből (jószágartó, kenderes vagy veteményes kertekből) alakították át szőlőskertekké. Például a nagykunságiakat és részben a hajdúságiakat is (GYÖRFFY, 1942, 168; OROSZ, 1981, 253). A 18. század végétől keletkezett „szőlőskertek” jelentős része, pl. Békésben és a Hajdúság több településén, melyeket nem veteményes kertek helyén hoztak létre, hason-

1. térkép. Az Alföldi borvidék két történeti régiója a filoxeravész előtt. 1. szőlőhegyrégió, 2. szőlősketrégió, 3. átmeneti zóna, 4. futóhomokkal borított területek. (A térképet Pentelényi Antal készítette ÉGETŐ, 1993, 248. nyomán. A homokterületek bejelölése TREITZ 1898. és PRINZ [1936] térképmellékletei alapján történt.)

lóan a szőlőhegyekhez, szintén dézsmakötelesek lettek.² Mivel azonban ezek a területek műveltségi szempontból szorosan kapcsolódtak a szőlőskert régióhoz – az eltérő adózási-jogi feltételek ellenére –, ezt a terminust is átvették. A szőlőskert régióban utóbb létrejött kettősség is elősegíthette azt, hogy a 19. századi szőlészeti szakírók számára – a feudális viszonyok között egyébként perdöntőnek számító jogi különbségek megléte ellenére –, a „szőlőhegy” és „szőlőskert” közötti megkülönböztetés az alföldi szőlőkkel kapcsolatban korán összemosódott. Munkáikban a síkságon ültetett szőlőket – akár dézsmások voltak, akár nem, akár a település belső, akár a külső határában helyezkedtek is el – már a 19. század első felétől válogatás nélkül *kerti szőlők*nek kezdték nevezni. Ez közbeszédünkben is hamar rögzült, amit nagyban elősegített térszíni elhelyezkedésük.

Miként az *alföldi szőlő* és a *kerti szőlő* – történeti szempontból – nem szinonim fogalmak, hasonlóképpen – de nem történeti, hanem ökológiai okokból – az *alföldi szőlő* nem szinonimája a *homoki szőlő*nek sem. Egyrészt nem minden alföldi szőlő volt homokon, másrészt nemcsak az Alföldön voltak homoki szőlők. A 19. század végéig az alföldi szőlőket különböző típusú homok-, lösz- és agyagtalajokon telepítették (TAKÁCS, 1942, 46). A homoki szőlők túlnyomó része a Duna–Tisza köze középső részén, a löszre telepítettek főleg a két folyó közének déli felében, az agyagos talajuk pedig nagyrészt a Tiszántúlon foglaltak helyet. A régi Duna–Tisza közti szőlőhegyek többsége partos fekvésű, lepelhomokkal borított termékeny mezőségi talajokon helyezkedett el. A sovány homokdombokat ekkor még olyannyira nem tekintették szőlőültetésre alkalmasnak, hogyha bele is esett a területbe egy-egy homokbucka, azt mint hasznavehetetlen részt többnyire nem telepítették be. A népesség szaporodásával, a gazdálkodás más ágainak, elsősorban a gabonatermesztésnek és a takarmánytermesztésnek az előtérbe kerülésével a 19. század elejétől országszerte megkezdődött a termőtalajok átértékelése. A szőlő – nemcsak az Alföldön, hanem a Dunántúlon és Észak-Magyarországon is – a szántóföldi művelésre alkalmas területekről fokozatosan egyre gyengébb minőségű talajokra került át (ÉGETŐ, 1993a, 171–178). Ezt a folyamatot 1850 után különösen felgyorsította az első, majd a második gabonakonjunktúra. Keleti Károly szőlészeti statisztikája megyénkénti bontásban mutatja be Magyarország szőlőtalajait. Innen tudható, hogy közvetlenül a filoxeravész előtt Magyarországon regisztrált, kereken 622 165 katasztrális hold³ szőlőnek a 28%-a (173 558 kh) homoktalajon volt, de ennek épp csak a fele esett az Alföldre. A többi zömmel a Dunántúlon, kisebb részben pedig Észak-Magyarországon és Erdélyben feküdt (KELETI, 1875, 33–40). A kérdést megfordítva az is megállapítható, hogy az Alföldön több mint 90 000 kh homokos talajra telepített szőlő mellett még nagyjából ugyanennyi volt gabona-

² E kettősségtől függetlenül a lakóházak mellett, mind a Duna–Tisza közén, mind a Tiszántúlon vagy bárhol az országban, síkságon és hegyvidéken egyaránt, előfordultak *házi szőlőskertek*, melyek nem tévesztendőek össze az imént említett közösségi irányítású tiszántúli szőlőskertekkel.

³ 1 katasztrális hold = 0,5754 hektár.

1. táblázat
Homokos talajú szőlők területe az Alföldön 1873-ban, katasztrális holdakban
(KELETI 1875. 64–65. nyomán)

Vármegyék	Összes szőlőterület	Ebből homoktalaj	
	kh	kh	%
<i>Szőlőhegyek régiója</i>			
Arad vm.*	9 460	712	7,5
Bács-Bodrog vm.	19 985	15 720	78,6
Csanád vm.	836	0	0,0
Csongrád vm.	13 966	2 451	17,5
Heves vm.*	22 759	8 044	35,3
Jászkun kerület	11 514	8 462	73,4
Nagy-kikindai kerület	1 974	989	50,1
Pest vm.*	57 798	35 515	61,4
Torontál vm.*	19 936	4 642	23,2
Összesen	158 228	76 535	48,4
<i>Szőlőskertek régiója</i>			
Békés vm.	6 671	2 018	30,2
Bihar vm.*	28 422	3 875	13,6
Hajdúkerület	2 870	1 873	65,2
Szabolcs vm.	9 030	7 094	78,5
Szatmár vm.*	6 586	1 188	18,0
Összesen	53 579	16 048	29,9

* Csak egyes járásai tartoztak az alföldi borvidékhez.

termő fekete földön, agyagos talajon és egyéb vegyes talajféleségen is. Ennek a ténynek a filoxeravész előtt senki sem tulajdonított jelentőséget. A kortárs szakírók is többnyire csupán abból a szempontból kárhoztatták a kötött talajok szőlővel való beültetését, hogy ezzel termékeny területeket vonnak el más, hasznosabbnak ítélt művelési ágak elől. Ezt a helyzetet az 1. számú táblázat hivatott bemutatni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a peremterületi megyék esetében nem csupán az alföldi járásokra vonatkozó számadatokat tartalmazza, hanem a teljes megyéét. Erre a megoldásra azért kényszerültünk, mert míg a községsoros adatokból az Alföldhöz tartozó összes szőlőterület mennyisége pontosan megállapítható, a talajféleségek szerinti megoszlás csak megyei bontásban került közlésre. Ennek ellenére indokoltnak láttuk ezen megyék adatainak közlését is, mert a talajszelekciós szempontok későbbi drámai változását így is jól érzékeltetik.

Homoktalaj nagyon sokféle van, s a szőlősgazdák hamarosan megtapasztalhatták, hogy a különböző összetételű homokos földek nemcsak termőképességben különböznek egymástól. Az 1880-as évek elejétől a szőlőművelésben érdekelteknek, birtokosoknak és munkásoknak egy új fogalmat kellett megtanulniuk, az *immúnis*

talaj fogalmát. Az 1875-ben Magyarországon is felbukkant a szőlőgyökértetű vagy közkeletűen a filoxéra, amely néhány év alatt elpusztította hazánk történelmi borvidékeit. A szőlők megmentésére, illetve az új telepítésük védelmére a pusztítás által legelőször és legsúlyosabban érintett Franciaországban több hatékony módszer is kidolgoztak. Közülük (1) a fertőzött szőlőterületek vízzel való elárasztása a hazai földrajzi adottságok miatt csak korlátozott mértékben jöhetett szóba. (2) Szénkénegezéssel fenn lehetett tartani az ültetvényeket, de igen drága eljárásnak bizonyult, ami határt szabott széles körű elterjedésének. (3) Az amerikai alanyvesszők alkalmazása a későbbiekben, hosszú távon jó megoldást jelentett a kötött talajú hegyi borvidékek rekonstrukciójában, gyors segítséget azonban csak (4) az immúnis, azaz 75%-os vagy annál magasabb kvarctartalmú talajra való új telepítéstől lehetett remélni. A Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Erdélyben művelt szőlők között alig-alig voltak ilyen talajúak, és a későbbi statisztikai adatokból becsülhetően az 1873-ban homokos talajuként feltüntetett alföldi szőlőknek is csak kevesebb mint a fele bizonyult immúnisnak. Erre utal, hogy 1892-ben, amikor a rendszeres statisztikai felvételek először tüntették fel az immúnis talajú szőlők mennyiségét, a visszaesés 1873-hoz képest igen nagymérvű volt (lásd a 2. táblázatban).

Nagy kiterjedésű, szabad, összefüggő immúnis homoktalaj csak a Duna–Tisza közén, valamint Temes megye déli részén, a Deliblati pusztán létezett. Kisebbségi területek persze előfordultak az ország más tájain is, Észak-Dunántúlon (pl. Ászár, Neszmély és Mór környékén), a Balaton déli partján, Tolnában, a Bükk-alján és a Nyírségben, de ezek felé csak később fordult a figyelem. A nyugat-európai tanulmányúttjáról hazatért Emich Gusztáv 1880-ban így írt erről: „A Duna és a Tisza közt elterülő nagy síkon található roppant terjedelmű és parlagon heverő homokterületek hivatva vannak jövedelmező szőlőkké változni, melyek nemcsak nagybani bortermelésünket biztosíthatják, de ily módon még új nemzetgazdasági tetemes tőkét fognak képviselni, míg eddig a törvényhozás erőlködései sem voltak képesek azok megkötését és befásítását létesíteni.” (EMICH, 1880, 52)⁴ Közben a hegyi borvidékeken állami támogatással, évekig tartó kísérletezéssel, hatalmas kölcsönök folyósításával és sok egyéb kedvezmény nyújtásával láttak hozzá a kezdetben csaknem megoldhatatlan feladatnak látszó rekonstrukcióhoz, a homoki szőlőtelepítés szinte egyik napról a másikra hatalmas lendületet vett. Beültethető homok pedig volt bőven. A Duna–Tisza közén nemrég felosztott kun puszták, melyek addig sovány legelőként szolgáltak, szinte kínálkoztak a szőlőtelepítésre. A korábban értéktelennek tartott homok ára egyszerűen felszokott, s egyre nagyobb ütemben kezdtek szaporodni a homoki szőlőterületek.

A Duna–Tisza közti homokvilág meghódítását a szőlőművelés számára, a szőlészeti-borászati szakirodalom hosszú ideig kizárólag az elpusztult hegyi borvidékekről áttelepült szőlőművesek szakértelmének, továbbá az 1880 után megjelenő tőkeerős befektetők bekapcsolódásának, valamint a filoxéravész által okozott

⁴ A homoki szőlőtelepítéseket sokan ellenezték, de támogatói között kezdettől fogva olyan jeles személyiségek is voltak, mint pl. Herman Ottó (FÜR, 1983, 133).

súlyos problémák megoldásán fáradozó központi intézmények szakemberei által nyújtott útmutatás, szakmai irányítás eredményének tekintették. E tényezők jelentőségét és következményeit semmiképpen sem kisebbítve, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a homoki kultúra gyökerei az adott területen ennél jóval mélyebbre nyúlnak vissza. Mielőtt felvázolnánk a sajátos ökológiai adottság (futóhomok) és a hegyi borvidékek számára katasztrofális következményekkel járó filoxéravész találkozásának mélyreható, ellentétes irányú következményeit, vessünk egy pillantást a megelőző időszak folyamataira, eredményeire.

A HOMOKI KULTÚRA BÖLCSŐJE

A Gödöllői dombságtól a Bácskai lösztabláig húzódó, homokkal borított hatalmas terület egyes részein, mintegy száz évvel a filoxéravész előtt, elindult egy spontán folyamat, amely később döntő hatással volt a vidék szőlő- és borkultúrájának fejlődésére. A táj két legnagyobb és legnépesebb városában, Szegeden és Kecskeméten a 18. század végére a lakómagot övező, többszáz éves szőlőhegyek telítetté váltak. Ugyanakkor lakosaiknak rohamosan növekvő, kevés földű vagy éppen zsellér állapotú rétegei hallatlan szívóssággal törekedtek szőlőbirtok szerzésére. A szőlő műveléséhez, a telepítéstől kezdve a szüretig, csak több-kevesebb kézi erőre volt szükség, ez pedig a családi munkaerőkészletből mindenkor kikerült. Adott földterület szőlőként való hasznosítása kb. ötszörös jövedelmet nyújt a szántóműveléssel szemben, a tiszta jövedelmet tekintve pedig még többet. Ezek az előnyök eredményezték azt, hogy a 18–19. század fordulóján hazánkban a paraszti árutermelés legfőbb formája a bortermelés lett.⁵ A széles körű paraszti borárutermelés kapcsán természetesen nem jól jövedelmező exportpiacokra kell gondolnunk. Az osztrák érdekeket szem előtt tartó vámpolitika, a feudális kötöttségek és a szállítási nehézségek miatt nem alakulhattak ki nagy vonzáskörű piaci központok. Eltekintve a legkedvezőbb fekvésű hegyi borvidékektől, az alföldi (és dunántúli) falvak és mezővárosok szőlőművelő parasztagdái főként helyben vagy a közeli városokban értékesíthették boraikat. Emellett nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Magyarországon a borfogyasztás a néptáplálkozás szerves részét képezte. Egy felnőtt férfi családtag éves borfogyasztására 1 hl-t számítottak, és ebben még nem volt benne az ünnepekre, lakodalmakra, temetésekre szükséges mennyiség, ezért nagy jelentősége volt az önellátásra termelésnek is (ÉGETŐ, 2000, 11). Ezek a tendenciák többé-kevésbé az egész országban érvényesültek. Volt azonban egy fontos tényező, amely csak az Alföldön, sőt annak is csak egy meghatározott részén, a Duna–Tisza közén jelentkezett, ez pedig nem volt más, mint a *futóhomok* felszakadása a 18. század végén. A néhány évtized múlva már legelőket, szántóföldeket, sőt ritkább esetekben lakóházakat is elborítással fenyegető homok megkötésére az erdősítés mellett a szőlőtelepítés bizonyult a legjobb módszernek. A földesúri függés-

⁵ A bortermelés általánossá válásával kapcsolatos lelki-tudati tényezőkről és azok következményeiről újabban: BENYÁK, 2003.

től mentes Szeged és Kecskemét határában ekkor indult el az a fejlődési folyamat, mely – több tényező szerencsés egybeesése folytán – szinte beláthatatlan perspektívákat nyitott a táj szőlő- (és gyümölcs-) kultúrájának fejlődése előtt. A szőlők nemcsak megjelentek, hanem megállíthatatlanul gyarapodtak a határbeli kaszálókon, legelőkön és szántóföldeken. Egyidejűleg a városokat övező szőlőhegyek szőlőföld mivoltukban fokozatosan elvesztették jelentőségüket. Előbb kertekké váltak, majd hamarosan elnyelte őket a terjeszkedő lakómag. Szegeden például 1792-ben a város körüli szőlőkből 1010 kapás területet házhelyekké fordítottak, 1828-ban a város szőlőterülete mégis 8777 kapással több volt, mint 1792-ben. Kecskeméten 1800 és 1820 között 1626 kapással (1 kapás = 200 négyszögöl) csökkent a várost övező szőlők mennyisége, a szőlők összterülete mégis meghaladta a 20 000 kapást (2500 kh). A többletet mindkét helyen a határbeli szőlőtelepítések adták (ÉGETŐ, 1993a, 178. Uo. lásd a további szakirodalmat). A szegedi és kecskeméti homoki szőlőkultúra kibontakozásának menetében, nagyságrendjében és minőségében jelentős különbségek voltak. A szeged-alsóvárosi magánhasználatú homokos kaszálóföldeken már az 1740-es években elkezdődött a spontán szőlőtelepítés. Száz évvel később az egykorú határtérképek tanúsága szerint az alsóvárosi határban 56, a felsővárosiban pedig 44 kisebb-nagyobb szőlőhegy (*högy*) foglalt helyet (JUHÁSZ, 1991, 312). Szegeddel ellentétben a szigorúan centralizált gazdaságirányító tevékenységet folytató kecskeméti magisztrátus nem kívánt szemet hunyni a régi termelési övezetek felbomlását eredményező spontán szőlőtelepítések felett, hanem szigorúan tilalmazta azt. Csak az 1800-as évek elejétől, a futóhomok egyre veszedelmesebbé váló terjeszkedése és a mind erőteljesebben jelentkező lakossági igények hatására jelöltek ki időről-időre egy-egy beültethető homokterületet. Itt az első jelentősebb homokparcellázás 1801-ben történt, amikor is 100 holdat osztottak ki 1–3 holdas darabokban. Ezt követően 1807-ben mintegy 250 kh-at, majd 1810 és 1840 között újabb 1600 holdat parcelláztak (SZABÓ, 1934, 15–17). Szegeden, az engedékenyebb városvezetés hallgatólagos beleegyezésével, hamarabb és gyorsabb ütemben szaporodtak a külső határbeli szőlők, mint Kecskeméten. A Helytartótanács által 1865-ben megjelentetett művelésiág-statisztika szerint Szeged szőlőterülete 8570 kh volt, míg Kecskeméten ugyanekkor csak 3970 kh-at regisztráltak.⁶ A két város szőlőtermő területének nagysága közötti arány az elkövetkező tíz évben is megmaradt, illetve csak a statisztikai hibahatáron belül változott.

A Duna–Tisza közének e két legnagyobb és legnépesebb városa más-más úton elindulva jutott el egy új, sikeres üzemszerűséghez (szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztő) tanyavilág kiépítéséhez (FÜR, 1983, 19–22). Kétségtelen, hogy mennyiségi szempontból a mérleg kezdettől fogva Szeged javára billent, s ezt az előnyét a későbbiekben is megőrizte. A minőség tekintetében azonban más volt a helyzet. Ennek egyik oka egy természeti adottságban rejlett. A kecskeméti lepelhomok alatt, megfelelő mélységben termékeny lösztalaj húzódik meg, ezért az itteni új telepítéseket évekig nem is kellett trágyázni. A Szeged környéki homok ter-

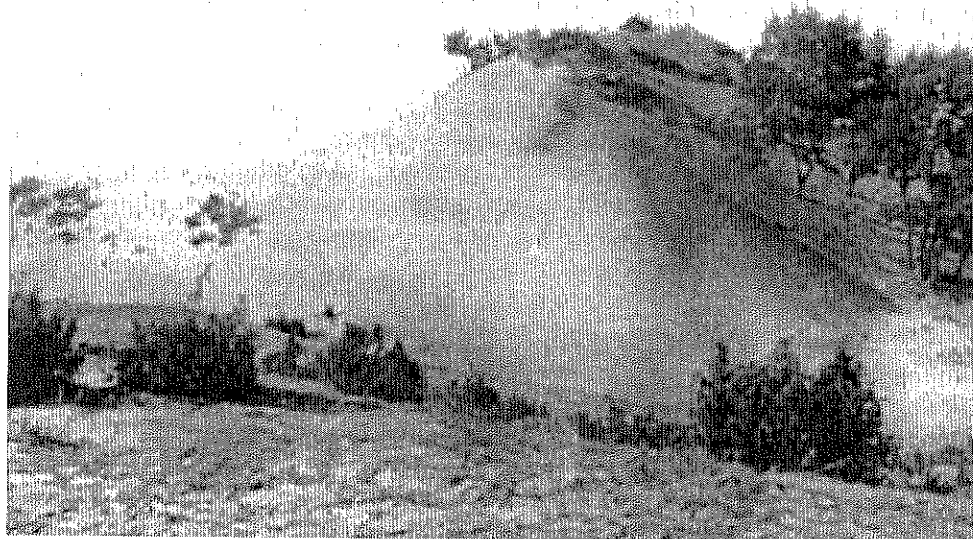
⁶Magyarország művelési ágak szerinti... 1865.

mőképessége eleve gyengébb volt, mert sokszor több méter mélységben is csak sovány kvarchomokot tartalmazott (SZOBONYA–GÜNTHER, [1909], 389). Így trágyázás nélkül rosszabbul fejlődtek az ültetvények, mint amott. A művelés színvonalában mutatkozó különbség viszont megítélésem szerint abból az időbeli eltérésből adódott, hogy a szegedi homoki szőlőket mintegy fél évszázaddal korábban kezdték telepíteni, mint a kecskemétiakat. Szegeden a 18. században létesített új szőlőkben minden bizonnyal ugyanazokat a régi fajtákat, hagyományos eszközöket és eljárásokat alkalmazták, mint a város melletti régi hegyeken. Kecskeméten, ahol csak a 19. század első felében indult meg a külső határbeli szőlőtelepítés, kifejezetten törekedtek a korszerűbb módszerek meghonosítására. Az első telepítők mind Szegeden, mind Kecskeméten a módosabb iparosok és városi polgárok közül kerültek ki, de hamarosan csatlakoztak a paraszti rétegek is. A kétkezi munka döntő részét természetesen itt is, ott is napszámosok, kapások végezték. A Szegedet jellemző spontán fejlődéssel ellentétben azonban Kecskeméten a városvezetés nemcsak az engedélyek kiadásában és a homokföldek parcellázásában tartotta fenn magának az irányítás jogát. A vezető értelmiség és a hivatalnokréteg kezdettől fogva maga is kivette részét a homoki művelés kibontakoztatásából. A kecskeméti szőlő- és gyümölcskultúra első monográfusa így ír erről: „Már a XIX. század első évtizedében tisztviselők, jobb módú iparosok a kiosztott homokból versengve szereznek maguknak, hogy azokon minél jobb és kiválóbb fajtájú szőlőt és gyümölcsöt ültessenek, nem kímélik az áldozatot, hogy telepítésük minél tökéletesebb legyen.” (SZABÓ, 1934, 78).⁷

A 18. század derekától a 19. század végéig eltelt bő száz év alatt a szegedi határ homokjára, elsősorban az alsóvárosi részre kiköltözött kisparasztkok és törpebirtokosok küzdelmes munkájuk során bizonyára sok és értékes tapasztalatot szereztek a homok termővé tételében, homoki szőlők telepítésében és művelésében. Erről azonban a filoxeravészig kevés feljegyzés maradt fenn. Kecskemét esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az 1850-es évek közepéről két leírást is ismerünk. Az egyik Vahot Imre újságíró, író tollából származik, és 1853-ban jelent meg először a Magyarország és Erdély képekben c. kötetben (VAHOT, 1853, I, 114–118). A másik egy tősgyökeres helybeli családból származó fiatal parasztember, Csókás József 1856-ban készített pályamunkája, mely a következő évben, a Falusi Gazda c. mezőgazdasági folyóiratban meg is jelent (FG 1857, 250–255). Vahot, aki a vezető városi értelmiség körében szerezte be információit (VAHOT, 1853, 83), elsősorban a művelés korszerű színvonalon folyó mozzanataira igyekezett felhívni a figyelmet, hiszen az volt a feladata, hogy Kecskemét városát minél kedvezőbb színben mutassa be a reprezentatív kötetben. A kitűnően gazdálkodó, folytonosan kísérletező, saját gyakorlati tapasztalatait részletesen leíró Csókás József munkája a jó és rossz művelési fogásokról egyaránt említést tesz, így széle-

⁷Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1826-ban, amikor a Budai út melletti szőlők végénél fekvő homokterületet parcellázták, Bánk bán c. nemzeti drámánk alkotója, Katona József városi alügyész úr is folyamodott 4 holdért, amit ki is mértek neki. Uo. 13–14.

1. kép. Homokbucka Kecskemét határában (SZABÓ, 1934 nyomán)

sebb áttekintést ad az egykorú helyi viszonyokról. Javasolt módszereinek többségénél jobbat a 40–50 évvel később készült gyakorlati szakkönyvek sem tudtak ajánlani. Az egymást jól kiegészítő két leírás egybehangzóan szól arról a fontos előrelépésről is, hogy a régi szokással ellentétben ekkor már nem hagyták ki a homokbuckákat, hanem ültetés előtt elegyengették azokat.

A magasabb részekről talicskával hordták le a földet a „völgyesebb” helyekre. Ezután az egész területet 2 1/2–3 láb (1 láb = 31,26 cm) mélyen meg is forgatták (*rigolirozás*), és azonnal „begazolták”, hogy a szél el ne hordja a könnyű homokot. Egyenes sorokba, fél öles (kb. 90 cm) sortávolságot tartva ültettek, a tőkék azonban még csak egy lábnyira voltak egymástól. Nagy haladásként értékelendő az is, hogy az ültetni való vesszőket már nemcsak porbujtás⁸ révén nyerték, mely sokáig a magyar borvidékek egyik legjellegzetesebb eljárása volt, hanem szőlőiskolákban készítették elő. Bujtással és döntéssel csak a tőkehiányokat pótolták. A metszést sem a „csizmaszárhoz mérve” végezték, ahogy a környékbeli szőlősgazdák később

⁸A *porbujtás* vagy *bujtás* a szőlő vegetatív szaporítási módja. Tavasszal az anyatóke egy-egy jól fejlett, hosszú vesszejét a tőke mellé vájt sekély árokba hajlították és leföldelték. Meggyökeresedése után – többnyire a következő tavasszal – elválasztották az anyanövénytől, és tetszőleges helyre ültetve új tőkét neveltek belőle.

2. kép. Kecskeméti szüret az 1850-es években (VAHOT, 1853, 117 nyomán. A képet az Országos Széchenyi Könyvtár anyagából, a könyvtár hozzájárulásával közöljük.)

tréfásan jellemezték a régiek munkáját. A termőcsapokat rendre egy-két világos szemre, vagyis rövidcsapra metszették, amit – messzemenően figyelembe véve a tőke életkorát és termőerejét – helyenként fél szálvesszővel is kombináltak. A metszés szakszerű elvégzéséhez az évszázadok óta használt baltás metszőkések helyett a 19. század első felében átmenetileg balta nélküli „görbe késeket” alkalmaztak, de az 1850–60-as években már kezdett meghonosodni a metszőolló is, ami akkor még ugyancsak ritkaság számba ment borvidékeinken. Itt jegyezzük meg, hogy annak a könnyű acélollónak az alaptípusát, amely azután csaknem egy évszázadon keresztül a legjobb metszőollónak számított hazánkban, az 1880-as években kecskeméti lakatosmesterek kísérletezték ki (Kocsák-féle olló) (PATAY, 1960, 28).⁹ A tőkétet, az ország számos más borvidékéhez hasonlóan itt sem karózták. A talajmunkák közül következetesen alkalmazták az őszi fedést és tavaszi munkapárját, a nyitást. Nyáron át kétszer kapáltak, és szükség esetén kézi fűszedést is végeztek, ami ugyancsak megegyezett az ország számos más, fejlettebbnek tartott borvidékén dívó egykorú gyakorlattal. Figyelemre méltó viszont, hogy Kecskeméten már ekkor kezdték használni a homoki szőlők talajának megművelésében néhány évtized múlva oly fontos szerephez jutó könnyű, keskeny lemezkapát, a *karaszolót* vagy

⁹A metszés 19. századi eszközváltásához: CSOMA, 1983, 53–56.

3. kép. Csókás József (1824–1905)
(GESZTELYI NAGY, 1938 nyomán)

horolót. Újdonságát jelzi, hogy azokat, akik ezt használták, ekkor még rossz szőlőművesnek tartották. Mindezek a változások a kecskeméti szőlősgazdák hallatlan innovációs készségéről és dinamizmusáról tanúskodnak.

A két leírás között talán a legszembeötlőbb, de igen tanulságos ellentmondás az ültetendő szőlőfajták megválasztásában mutatkozik meg. Vahot lelkesen említi, hogy az elmúlt egy-két évtizedben a városi lakosok közül többen „összejárták az országnak nemesebb fajú szőlőhegyeit, és onnan vásároltak az ültetésre szőlővesszőket, úgy hogy már most aligha létezik az országban olyatén nemű szőlőfaj, mely Kecskeméten nem találhatnánk, csakhogy össze van keverve mindenféle, kivéven a lugos-csemete fajokat, melyeket külön utakban és föleresztve művelnek” (VAHOT, 1853, 115). A sokféle fajtából álló vegyes ültetvények létrehozása annak a régi, és paraszti körökben még sokáig szívósan továbbélő hagyománynak felelt meg, miszerint a bor annál jobb ízű, minél több fajta szőlőből szűrték.

A sokféle fajta beszerzése nem hatott ugyan a fajtatizta ültetvények kialakításának irányába, de az újítás iránti fogékonyságot, a többre, jobbra törekvést mindenképpen tükrözi. Erre utal az is, hogy a megszerzett új fajtákat nem a régiek mellé ültették, hanem átoltották azokat. Csókás is szorgalmazta a rossz fajták átoltását, de azon a véleményen volt, hogy lehet ugyan próbálkozni más vidékről való, ott kitűnő fajtának ismert vesszőkkel, az azonban egyáltalán nem biztos, hogy ezek a kecskeméti homokon is be fognak válni. Jobbnak tartotta a helyi viszonyok között már kipróbált és legjobbnak bizonyult fajták szaporítását. Mint írta: „én csak a

fekete kadarka mellett maradok, mert a homokos földben ennél igazabb szőlő nincsen, mivel jó művelés mellett bőven termő, bora jó, tőkéje állandó” (FG 1857, 250).

Csókás József (1824–1905) különösen kiemelkedő személyisége volt az 1860-as évektől már országos viszonylatban is szembeötlő fejlődést mutató kecskeméti szőlészetnek és gyümölcsstermesztésnek.

Úrihegyi szőleje, ballószögi gyümölcsöse és jól megépített, hatalmas pincéje az 1860–70-es évektől a város nevezetességei közé tartozott. A mindössze négy elemű végzett parasztfiú állandóan képezte magát az őt érdeklő témában. Rendszeres olvasója volt, majd levelezője lett a mezőgazdasági folyóiratoknak (Falusi Gazda, Kertész Gazda) a szőlő- és gyümölcsstermesztés témakörében. Kiállításokon való szerepléseivel számos oklevelet nyert, országos hírnévre tett szert, és az 1880-as évektől több jeles személyiség is meglátogatta. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1897-ben arany érdemkereszttel tüntette ki (GESZTELYI NAGY, [1938], 34). Tehetségét és szorgalmát tekintve Csókás József valóban rendkívüli egyéniség volt, de korántsem „magányos harcos”. Ugyanebben az időszakban számos kisebb és nagyobb gazda is tevékenyen kivette részét a kecskeméti szőlő- és gyümölcskultúra felvirágoztatásából. Az élen járó birtokosok által bevezetett új módszerek és az ennek nyomán jelentkező eredmények nagy kihívást jelentettek a többi gazda számára is. Eközben a napszámosok, kapások között kinevelődött egy új szak tudással rendelkező munkásréteg. Az 1860-as évektől egyre nagyobb jelentőséget kapott a középosztály szervező munkája. A város már 1856–57-ben létrehozott egy 23 holdas szőlő- és gyümölcsfaiskolát (*Műkert*), ahonnan ültetni való vesszőket, közötté új fajtákat lehetett beszerezni (SZABÓ, 1934, 79). 1868-ban megalakították a Kecskemét Vidéki Gazdasági Egyesületet, amely állandó szakmai háttérrel nyújtott a termelőknek. 1865-től számos kiállítást, gyümölcsbíráló gyűlést rendeztek helyben. A megméretés, a versengés lehetősége nagy ösztönző erőt jelentett a szőlősgazdák számára (SZABÓ, 1934, 78–79).

Kecskeméttel nagyjából egyidőben, a 19. század elején kezdett foglalkozni Szabadka város tanácsa is a homokterületek gondjával és a szőlőtelepítéssel. Az 1830-as években már javában ültették a várost északról övező homokvidéken az ún. bucai szőlőket, majd az 1850-es években a palicsi szőlőket (IVÁNYI, 1892, 210). Egy 1841-ben készült városi kimutatás szerint Szabadkának (a régebbi szőlőhegyekkel együtt) összesen 2763 kh szőleje volt (IVÁNYI, 1892, 211). Az 1873-as községi felmérés viszont már 3618 kh 1170 négyszöglet regisztrált (KELETI, 1875, 273), vagyis e statisztikai adatok szerint harminc év alatt 855 holddal gyarapodott a város szőlőtermő területe. A növekedés valószínűleg ennél is több volt, mert miként Szegeden, Kecskeméten és általában a többi Duna–Tisza közti mezőváros esetében, a külső határbeli telepítésekkel párhuzamosan a belső hegyek területe fokozatosan csökkent. A Duna–Tisza köze három legnagyobb városához (Szeged, Kecskemét, Szabadka) képest valamelyes késéssel, de még a filoxeravész előtt Nagykőrösön, Cegléden, Kiskunhalason, Kiskunmajsán, majd lassan a kisebb településeken (Izsák, Kecel, Soltvadkert, Bácsalmás stb.) is megkezdődött a szőlők terjeszkedése. Az első lépést több helyen az előjáróság tette meg azzal, hogy a kecskeméti

példát követve maga jelölt ki és parcellázott fel új beültethető területet. Ezeket nevezték később *Haleszoknak*, *Iparszőlőknek* vagy *Iparoknak* például Kiskunhalason, Kiskunmajsán, Soltvadkerten stb. (NAGY-PÁL, 1972, 63; BODOR, 1984, 52; SIMON, 2005, 211). A parcellázás azonban csak átmeneti megoldást jelentett. A közös területekből osztott, egy tömbben elhelyezkedő szőlőföldek kora hamarosan lejárt, a szőlők a gyors ütemben épülő tanyák elválaszthatatlan tartozékaiként szaporodtak tovább.

Az 1830-as évek táján, amikor Kecskemét környékén a homoki szőlő- és gyümölcsstermesztésben elkezdődött az ökológiai viszonyoknak legjobban megfelelő fajták szelekciója és nemesítése, speciális eszközök kialakítása, állandó kísérletezés a több és jobb termelésre, még senki sem sejtette, hogy egy fél évszázad múlva mindez milyen fontos szerepet fog játszani a filoxeravész által tönkretett magyar borászat megújulásában. A kisebb településeken 1850 és 1880 között kibontakozó homoki termesztés színvonala bizonyára elmaradt a kecskemétiétől. Felzárkózásukra majd csak az 1880 és 1900 közötti nagy konjunktúra idején került sor. A homok és a homoki szőlők megművelésében két-három nemzedék munkájával megszerzett ismeretek, tapasztalatok azonban itt is megkönnyítették a továbbfejlesztést.

A „NAGY UGRÁS”

Az egykorú és későbbi szakirodalom nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy a filoxeravész beköszönteikor milyen alacsony technológiai szinten állt az alföldi szőlő- és borkultúra. Bár Kecskemét környékének kivételével ebben sok igazság volt, ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy az alföldi elmaradottsággal szemben ugyanekkor az ország más tájain túlnyomórészt magas színvonalú, korszerű termelés folyt volna. A filoxeravészt megelőzően, a 19. század folyamán gazdasági szakíróink nem győzték ostromozni a borvidékeink túlnyomó többségén uralkodó hagyományos „hanyag” művelést, a rossz fajtákat, a mennyiségi termelést és a rossz borkezelést. Panaszolták, hogy a szőlősgazdák egyáltalán nem törekednek az „okoszerű szőlőgazdaszat” bevezetésére (a teljesség igénye nélkül: PETHE, 1808–1813, 403–407; SCHAMS, 1834; ÜÖ., 1836; BENDE, 1845; GALGÓCZY, 1854; GAÁL, 1856; LETENYEI, 1860; DIETZ, 1869, 374; TERSÁNSZKY, 1869; ENTZ, 1870). A tőke- és piachiány s még néhány más tényező összhatása következtében a jobbágyfelszabadítást követő két-három évtizedben nemcsak a stagnálás folytatódott, hanem már a hanyatlás jelei is mutatkoztak. Ez alól csak néhány jól kezelt egyházi és világi nagybirtok mintagazdasága volt kivétel. Összességében azonban a 19. század derekán már az egész magyar szőlő- és borkultúra megérett a megújulásra, de a változást csak a váratlanul fellépő természeti csapás, a filoxeravész kényszerítette ki. A hegyi borvidékeken a szőlők kipusztulását követő kényszerhelyzetben súlyos állami pénzek befektetésével indult meg a rekonstrukció, az Alföldön pedig az előző évtizedekben lerakott alapokra támaszkodva honosították meg az új fajtákat és új módszereket (ÉGETŐ, 1974, 135).

Az 1875-től viszonylag lassan, de kíméletlen szívóssággal terjedő filoxéra körülbelül húsz év alatt végigpusztította Magyarország valamennyi domb- és hegyvidéki bortermő táját. A kereken 360 000 hektárból csaknem 240 000 veszett ki, szinte az összes kötött talajra telepített szőlő. Ebben a kilátástalan helyzetben a Duna–Tisza köze addig csak nyúgnek tekintett futóhomokja hirtelen valóságos nemzeti kincssé változott a kortársak szemében. A filoxéra terjeszkedésével párhuzamosan egyre nagyobb méreteket öltött a szőlőtelepítés az immúnis homokterületeken.

Az 1877-ben Lausanne-ban tartott nemzetközi filoxérakongresszuson francia szakértők javasolták először a szőlőföldek vastag homoktakaróval való beborítását. Dél-Franciaországban, a tengerparti homokon végzett megfigyelések és kísérletek szerint ugyanis az a homok, amelynek kvarctartalma legalább 70%, már valamelyes védelmet nyújt a kártevő ellen, 75% esetén pedig teljesen immúnis. A Duna–Tisza közti futóhomok túlnyomó részének tökéletes immunitása hamar kiderült, s az 1880-ban megalakult Országos Filoxéra Bizottság azonnal fel is vette javaslatai közé az „elhomokosítás” módszerét (PINTÉR, 1978, 191). A hazai gazdasági és ökológiai viszonyok között ez a nagyon költséges eljárás, ami tengersok homoknak a hegyi borvidékekre való szállítását kívánta volna meg, teljesen életszerűtlen volt. Egyszerűbb, gyorsabb és főleg olcsóbb megoldásként kínálkozott a szőlőket telepíteni a homokra. Nemcsak a védekező eljárások költségeit lehetett így megtakarítani, hanem a telepítési és művelési költségek is jóval alacsonyabbak voltak, mint a hegyvidéken, s a homoki szőlők még hamarabb is fordultak termőre, mint az előbbieik. A Kecskemét, Szeged, Szabadka környéki, addig teljesen értéktelennek tekintett homokterületek ára egyszerűen öt-tízszeresére emelkedett. A kereslet oly nagy volt, hogy Kecskeméten például 1881-ben a katasztrális holdanként (minőségtől és fekvéstől függően) 30-tól 100 forintig terjedő kikiáltási áron árverésre bocsátott homokterületek egy részénél 410 forintig is felment a vásárlási ár (BENDE, 1929, 16). Az adómentesen, a hegyi szőlőkhöz képest csekély költséggel létrehozható, hamar termőre forduló homoki ültetvények létesítése sokak számára kitűnő tőkebefektetésként kínálkozott. Egymás után jöttek létre az 50–100 holdas szőlőtelepek, s már az első tíz év (1880–1890) alatt egyedül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 10 000 kh-dal gyarapodott az immúnis homokra telepített szőlők területe.¹⁰

Az 1880-as évek elején a szőlész-borász szakteknintélyek, tudomásul véve a kényszerhelyzetet, elismerték a jól művelt Duna–Tisza közti homoki szőlők sikerét, létjogosultságát és nemzetgazdasági hasznát, a homoki borokról azonban még mindig fanyalogva nyilatkoztak: „A bor, melyet itt szüretelnek, nem tartós, nem is valami sima és kellemes ital.” A homoki szőlőtermesztés későbbi nagy támogatója, Molnár István 1882-ben még így vélekedett: „Volt szerencsém több alföldi homok kerti bort megköstolni és elemezni; de ha arról lenne szó, hogy azzal kellene rendesen élni, alighanem a vizet innám helyette.” Ekkorra azonban már nemcsak jóféle hegyi borhoz volt egyre nehezebb hozzájutni, hanem a régtől fogva természet-

¹⁰ A Magyar Korona országainak 1891. és 1892. évi mezőgazdasági termelése. 40–41.

tett „hazai” fajták, sőt egyáltalán az európai szőlőfajták pusztá léte is veszélybe került. Az előzményeknek köszönhetően Kecskemét hamarosan országos viszonylatban is fontos szerephez jutott. A kiváló minőségű immúnis homok, az elegendő munkaerő, a fejlett termelési kultúra és a város vezetése részéről megnyilvánuló fogadókészség szinte magától értetődővé tette, hogy Miklós Gyula országos borászati kormánybiztos közreműködése mellett itt hozzák létre az első állami minta szőlőtelepet. 1883 márciusában, a város által erre a célra felajánlott 200 kh-on 100 munkással megkezdődött a terület előkészítése (körülárkolás, talajjegyvetés, rigolozás), áprilisban pedig már el is iskoláztak 800 000 db, több, jóhírű magántelepről beszerzett európai sima vesszőt. A következő évben félmillió gyökeres vesszőt értékesítettek jutányos áron a telepíteni szándékozókknak.¹¹ A hazai műszőlészet történetének egyik monográfiusa így foglalta össze a telepen folyó munka célját és jelentőségét: „A telep, amelyet kezdeményezőjéről Miklóstelepnek neveznek el, a végpusztulással fenyegetett híres szőlőfajták biztos beszerzési forrása, a homoki szőlőművelés példamutatója, valamint sokoldalúan képzett munkások nevelője. A telepen a földműves ifjak ingyen dolgozva kezdenek tanulni, akiket később ügyesség szerint díjaznak.” (FEYÉR, 1970, 176).

1882-től a kormányzat is egyértelműen javasolta, sőt jelentősen támogatta a homoki szőlőtelepítést. Az állami tevékenység jelentősége nemcsak abban állt, hogy ettől kezdve a homoki szőlőt telepítők számára is kedvezményes telepítési kölcsönt folyósítottak, 6 évi adómentességet, kedvezményes áron szaporítóanyagot stb. biztosítottak, hanem a hegyvidéki rekonstrukcióhoz hasonlóan, a homoki telepítések-nél is ragaszkodtak a korszerű művelési eljárások meghonosításához. Az „új irányú” szőlőművelés minél szélesebb körben való elterjesztését szolgálta a vincellérképezdek és földműves iskolák felállítása, szőlészeti mintatelepek létesítése, előadások és tanfolyamok szervezése. A korszerű szőlőművelési ismeretek terjesztésében fontos szerepet játszottak a vármegyei gazdasági egyesületek és a helyi gazdakörök. Különösen élen járt ebben az 1883-ban megalakult Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Gazdasági Egyesület. Jutalmak, pályadíjak kifizetésével, kiállítások rendezésével igyekeztek nemes versengésre biztatni a régi és új homoki szőlőbirtokosokat (PETTENKOFFER, [1910], 98–101; FEYÉR, 1970, 185–196; ÉGETŐ, 1974, 136–137). Mindez nem is maradt hatástalan. Az 1885-től számítható két-három évtizedben a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegei kértek és vállaltak részt a homoki szőlőkultúra fellendítéséből. Azokon a külső határbeli földeken, ahol a városok előjárósága még néhány évtizede szigorúan tiltotta nemcsak a kintlakást, hanem a szőlőtelepítést is, most gomba módra szaporodtak a szőlős-gyümölcsös tanyák. A századforduló két-három évtizede a kertkultúrák tanyák kiépülésének fénykora volt, amelyben a falvak és mezővárosok birtokos parasztsága és zsellér lakossága egyaránt nagy szerepet játszott. Az örökölt, vásárolt vagy bérelt parcellákon lázas telepítő munka folyt (FÜR, 1983, 47–58). Kecskemét, Szeged és Szabadka városa 1890 és 1910 között, részben bankok közbejöttével, sokezer hold

¹¹ A Miklós-szőlőtelepre részletesen: PINTÉR, 1978.

járást (legelőt) parcellázott fel néhány holdas darabokban, kedvező részletfizetés mellett.¹² A vásárlók nagyjából a szegény, de törekvő emberek közül kerültek ki, de szép számmal voltak közöttük iparosok, hivatalnokok és magasabb úri osztályba tartozó birtokosok is. Az utóbbi kategóriába tartoztak az 1890-es években, az akkor még a szegedi határ részét képező Szatymazon szőlőket telepítő „városi úri gazdaközönség” képviselői, akiknek a modern elvek alapján ültetett és művelt szőlőtelepei mintául szolgáltak a kisebb paraszti birtokosok számára is. A szegedi határban nagy szőlőterületek jöttek létre Domaszéken, Nagyszéksóson, Alsótanyán, Királyhalmán, Mórahalmon és Átokházán is (JUHÁSZ, 1991, 315). Kecskeméten, ahol régi hagyományai voltak a középosztály ezirányú tevékenységének, az 1880–90-es években helybeli származású és idegenből jött szőlészek-borászok csatlakoztak a már régebben tevékenykedőkhöz. Különösen kiemelkedő szerepet játszott közöttük Lestár Péter és Kada Elek, a város egymást követő polgármesterei, a sárosi, illetve Szatmár megyei származású Mathiász János és Katona Zsigmond, Muraközy János és Imre, továbbá Csereklyei Károly, Horváth Döme, a kecskeméti parasztpolgárok leszármazottai közül Beretvás Pál, a már említett Csókás József és Kocsis Pál (BENDE, 1929, 15–16). Egymás után hozták létre a mintául szolgáló nagy szőlőtelepeket: a város 200 holdas szikrai szőlőtelepét (1891), az Első Kecskeméti Szőlő- és Gyümölcs Szövetkezetet, a Klábertelepet, a Beretvás telepet és a Katonatelepet (GESZTELYI NAGY, [1930], 18–23; SZABÓ, 1934, 78–80). Hasonló személyiség volt Nagykőrösön B. Tóth Ferenc, Cegléden pedig Ungváry László. Példájukat sokan követték. A munkájukat értékelő utókor által méltán „a homok hősei”-nek (GESZTELYI NAGY, [1930]), vagy nemrég kevésbé patetikusan, de nagyon találóan „megszállottak”-nak (FÜR, 1983, 67. skk.) nevezett emberek munkájának érzékeltetésére a csemői homok meghódításával küzdő B. Tóth Ferencről írott sorokat idézzük: „Közelharcot verejtéket, kézitusát folytatott minden egyes szőlőtőért. Ha, amit reggel elültetett, estére betemette a homok, azonnal hozzáfogott, hogy kiszabadítsa a perzselő meddő homok alól a zsenge életet. Megnevelték érte, mert lehetetlennek látszott, hogy a magyar Szaharában valaki csak egy fürt szőlőt is tudjon kiharcolni a természet erői ellenére. Ma London, Párizs, Varsó, Bécs és Berlin a nagykőrösi homok gyümölcsét eszi.” (GESZTELYI NAGY, [1930], 46).

A homoki szőlőkultúra fellendítésében fontos szerepet játszott a nagytőke bekapcsolódása. Ennek a gyakorlatban bevált módja az volt, hogy a tőkeerős vállalkozó több száz, esetleg több ezer hold homokot vásárolt fel. Egy részét részletfizetés ellenében 2–6 holdas darabokban felparcellázta föld nélküli szegény vagy elszegényedett embereknek, a többi részén pedig a maga számára létesített nagyüzemi szőlőtelepet. A földvásárlók új földjükön tanyát építettek és szőlőt telepítettek maguknak, napszámosként vagy szakmányosként pedig művelték a vállalkozó szőlőjét. Kifejezetten kapitalista nagyvállalkozó volt a svájci származású Weber Ede aki Kecskemét határában hozta létre az első nagyüzemi szőlőtelepet, amely Helvécia néven vált ismertté. 1891-ben 2000 hold homokot vásárolt meg a város-

¹² Az ennek nyomán elindult migrációs folyamatokra: JUHÁSZ, 2005.

tól, melyből 1600 holdat Balatonfüredről áttelepített volt szőlőműveseknek parcellázott fel, a többin pedig létrehozta a saját korszerű szőlőgazdaságát és pincészetét (FEYÉR, 1970, 178–179). Ugyanebben az időben hasonló nagyvállalkozó volt a szegedi származású Ormódy Béla, aki előbb a 3000 holdas királyhalmi homokpusztán hajtott végre parcellázást és létesített saját nagyüzemi szőlőtelepet, majd később ugyanezt a tevékenységet folytatta az öttömösi és pusztamérgesi pusztán.¹³

A parcellázásokkal egybekötött nagyüzemi szőlőtelepeket létesítő tőkés vállalkozók és a parcellát felvállaló agrárszegénység között kölcsönös, bár korántsem egyenrangú érdekkapcsolat állt fenn: a tőkés vállalkozó számára mindenkor elegendő munkáskéz állt rendelkezésre, a munkás viszont tanyához és földhöz jutott, ami szerény, de biztos megélhetési forrást jelentett a család számára. Az érdekkapcsolat nem elhanyagolható pozitív vonása volt, hogy a parcellavásárlók nagyüzemi munkájuk során nemcsak elleshették a korszerű művelési fogásokat, hanem a vállalkozók – az állam által is követett gyakorlatnak megfelelően – megkövetelték tőlük, hogy saját szőlőjükben is a korszerű eljárásokat alkalmazzák. Ennek érdekében ingyen kaphattak szakszerű tanácsokat a nagybirtok szőlészeti szakembereitől. Az új művelési eljárások közül az első és legfontosabb volt az ültetés előtti gondos talajelőkészítés. A kisebb egyenlenségeket kézi erővel lekubikolták, a nagyobb homokbuckákat pedig a nemrég elterjedt homokgyaluval, a *hegyhúzó*val terítették szét. Ezután következett az immár elengedhetetlen mély talajforgatás (rigolozás) és a homok szalmázással vagy más módon való megkötése. A nagyobb úri és kereskedelmi birtokokon az új homoki borszőlőket fajtisztán telepítették. A kisparaszti szőlőgazdaságokban ez nem lett általánossá, de a régi rossztermő fajtákat itt is felváltották a szaporítóanyagot termelő telepekről beszerezhető újakkal. Ekkor lett jellegzetes homoki fajtává az Ezerjő, Olaszrizling, Oportó, Rakszőlő, Sárfehér, Szlankamenka (Magyarka), Cabernet, Nagyburgundi stb. A régi, jónak ismert fajták közül megmaradt, sőt szélesebb körben is elterjedt a Kövidinka, a Mézes fehér és a Fekete kadár. Általánossá váltak a Kecskemét környékén már évtizedekkel korábban megismert kézi talajművelő eszközök, pl. nyitókapa, horoló. A metszés új eszközeivel, a modern metszőollóval és a csákánybaltával együtt járt a szakszerű metszémód elsajátítása, ami korszakunkban és vidékünkön a csercsapos váltómetszés volt. A karózás a kisebb homoki szőlőkben soha nem lett általános, de a zöldmunkákra (kötözés, csonkázás) sokkal több figyelmet fordítottak, mint korábban. A nagyobb gazdaságokban a homokgyalu mellett megjelentek más lófogatós munkaeszközök is, például a rigolozás kiváltására alkalmas talajforgató ekék, továbbá nyitó- és fedőekék, sőt a gőzgépek is.

A 19. század végén a filoxéra mellett két veszedelmes gombabetegség lépett fel: a peronoszpóra és a lisztharmat. Közülük az alföldi homoktalajokon telepített szőlőkre elsősorban a peronoszpóra jelentett igazi veszélyt. A néhány év lappangás után 1891-ben elemi erővel terjedő betegség elleni védekezés egyetlen módja a 2%-os rézgalic oldattal való permetezés volt. A nagyobb szőlőtelepeken hamarosan, a kisparcellákon néhány évig tartó idegenkedés és házilagós megoldásokkal

¹³A kérdésre áttekintőleg: FÜR, 1983, 61–73.

való kísérletezés után az egyik legjellegzetesebb munkaeszköz a háti permetezőgép lett.¹⁴

Lassan a homoki borok iránti ellenérzés is oldódott. Ebben a homoki szőlőművelés és borkészítés technológiai szintjének ugrásszerű javulása, valamint az 1880-as évek vége felé egyre fokozódó borhiány egyaránt szerepet játszott. Hamarosan nemcsak jóféle hegyi borhoz, de egyáltalán iható borhoz is mind nehezebben lehetett hozzájutni. Mivel a kormány nem akarta elveszíteni az éppen megszerzett külföldi piacokat, a megtermelt jó borokat exportálták, a belföldi igényeket pedig a környező országokból (Románia, Szerbia), továbbá Olasz-, Görög- és Törökországból importált borokkal igyekeztek kielégíteni. Ezek olcsó, de többnyire gyenge minőségű italok voltak, s közben a borhamisítás is egyre nagyobb méreteket öltött. Mire az 1890-es években kezdtek termőre fordulni az új homoki szőlőtelepítések, a tőkés magánvállalkozók is korszerűen felszerelt pincészeteket hoztak létre, ahol szakszerűen kezelték és palackozták a borokat. Nemcsak a saját termésüket dolgozták fel, hanem a környező vidék kistermelőinek mustját is felvásárolták és megfelelő kezelés után értékesítették. A könnyű, de tiszta homoki borok egyre nagyobb megbecsülést vívtak ki maguknak a piacokon. Pettenkoffer Sándor így írt erről 1910-ben: „Elmúltak már azok az idők, a mikor a homoki borokról általában a lekicsinylés hangján lehetett beszélni, mert az újabb homoki kultúra megválogatott fajtáiból gondos kezelés mellett szűrt borok komoly versenytársai a hegyi boroknak.” (PETTENKOFFER, [1910], 101).

A történeti borvidékeken földönfutóvá vált szőlősgazdáknak csak egy kisebb része vállalkozott arra, hogy a Duna-Tisza közti futóhomokon kezdjen új életet, és néhány év után közülük is sokan feladták a reménytelennek tetsző vállalkozást. A mindenkori újrakezdéssel járó nehézségek mellett, nem kis szerepe volt ebben annak, hogy nem ismerték a futóhomok természetét, idegen és megszokhatatlan volt számukra a homokkal való mindennapos küzdelem. Ennek legismertebb példája a már említett Weber Ede vállalkozó által Helvéciára telepített balatonfelvidéki családok esete (SZENDREI, 1961). A megélhetést kereső szőlőművesek inkább a szűkebb pátáriájukhoz közelebb eső, szelídebb természetű dunántúli és észak-alföldi homokterületeken létesített uradalmi vagy tőkés szőlőtelepeken keresték megélhetésüket, és sajnos sokan választották közülük az Amerikába való kivándorlást.

AZ ALFÖLD SZŐLŐTERMŐ TERÜLETEINEK ÁTRENDEZŐDÉSE

Az új alföldi homoki szőlőtelepítések rajta 1882-től számítható. Az ekkor felvett statisztikai adatok tételesen nem vethetők össze az 1873-ban rögzítettekkel. Rész-

¹⁴A homoki művelés 19. század végi eszközeiről és technológiájáról: PATAY, 1960, 22–24; BÖRCSÖK, 1970, 101–118; ÉGETŐ, 1974, 142–150; CSOMA, 1980, 315–322; ÉGETŐ, 1984, 577–597; JANÓ, 1999, 19–66; SIMON, 2005, 216–225.

ben azért, mert különböztek az adatfelvételi módszerek, részben pedig idő közben jelentősen megváltoztak a törvényhatóságok közigazgatási határai. Annyi mégis megállapítható, hogy összességében mintegy 6800 hektárral csökkent az alföldi vármegyék szőlőterülete (MSÉ, 1892, 96–99). Ez a szám azonban nem a tényleges kipusztulást jelzi, hanem a kötött talajú részekben végbement pusztulás és a homokvidékeken történt gyarapodás különbözete. A fogyás országos viszonylatban egyre látványosabban folytatódott, míg 1895-ben elérte a mélypontot, noha az immúnis homoktalajokon egy percre sem szünetelt az új szőlők telepítése (MATLEKOVITS, 1897, 316; FÜR, 1972, 108). Összehasonlításra alkalmas számszerű adataink 1892-től vannak. Az Alföld szőlőterületének változását a két történelmi régióban a 2. táblázat szemlélteti. Az Alföld egészét tekintve a dinamikus gyarapodás 1910-re érte el a csúcspontot.¹⁵ Ezt követően több, főként dél-alföldi megyében (Bács-Bodrog, Arad, Békés, Csanád, Torontál) már némi területi visszaesés is tapasztalható,¹⁶ de a legtöbb immúnis homoktalajjal rendelkező megyében 1914-ig, immár lassuló ütemben, de még mindig tartott a termőterületek bővülése (Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun). Jól látható, hogy a gyarapodás a korábbiakhoz képest a Tiszántúl egyes részein is jelentős volt, bár a Duna–Tisza közéssel összehasonlítva a nagyságrendi különbségek megmaradtak, aminek az oka minden bizonnyal a talajadottságokban rejlik. (Lásd 3. térkép.) Ezen a vidéken a szőlőterületek gyarapodásában elsősorban Szabolcs megye emelkedik ki, ahol a vármegye monográfusa szerint 1895 és 1912 között több mint 12 000 kh homoki szőlőt telepítettek (KEMÉNY, 1913, 32), de jelentős volt a növekedés Hajdú, Bihar és Szatmár megyék homoki járásában is (TAKÁCS, 1942, 52–54). A Nyírség szőlőterülete 1890 és 1910 között megháromszorozódott (TAKÁCS, 1942, 53). Nyíregyházán, Nyírpazonyban, Nyírszőlősen, Kiskállóban, Kállósemjénben, Nyírbátorban és Napkorban ültették a legtöbb szőlőt (MÁRTON, 1933, 43). A Hajdúságban főként Hajdúböszörmény és Hajdúhadház tudta kihasználni a kedvező talajadottságokat (KOVÁCS, 1913, 672–673; 688–689; DÁM, 1972, 8, 10–14; OROSZ, 1976, 64). A bihari részekben Almosd, Bagamér, Hosszúpályi, Nagyléta, Újléta, Vámospercs határában szaporodtak leginkább a szőlők (KURUCZ, 1964, 3–4; VARGA, 1976, 3–5).

A Duna–Tisza közéhez hasonlóan a nyírségi homokon is fontos szerepet játszottak a nagybirtokosok és tőkés vállalkozók által létesített nagy szőlőtelepek. Pl. 1895 és 1910 között a Nyíregyháza melletti Oroson és Sóstón (MÁRTON, 1933, 44; TAKÁCS, 1942, 53), valamint a Kisvárdra melletti Erzsébet telepen hoztak létre nagy összefüggő szőlőterületeket (KEMÉNY, 1913, 33).

Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának vizsgálata szempontjából megállapítható, hogy 1914-re az immúnis homoktalajra ültetett szőlőknek két markáns kör-

¹⁵ A statisztikai adatokat a mai országterületre átdolgozva közli: BOROS, 2000, 243–258.

¹⁶ Ezeken a területeken az 1900-as évek elejétől az immúnis homoktalajok beültetése azért kezdett hátrébe szorulni, mert ekkor már a kötött talajokat is biztonságosan telepíthették be amerikai alanyvesszőkkel, illetve oltványokkal.

2. táblázat
Az Alföldi borvidék szőlőtermő területének változása 1892-től 1914-ig hektárokban
(MSÉ megfelelő kötetei alapján)

Vármegye	1892		1900		1905		1910		1914	
	összes szőlőterület	immúnis talajon	összes szőlőterület	immúnis talajon	összes szőlőterület	immúnis talajon	összes szőlőterület	immúnis talajon	összes szőlőterület	immúnis talajon
<i>Szőlőhegyek régiója</i>										
Arad vm.*	3 080	70	4 971	662	6 275	292	7 167	308	6 605	130
Bács-Bodrog vm.	13 512	8 282	14 162	8 421	19 806	13 495	22 551	15 354	21 838	14 453
Csanád vm.	769	67	631	136	506	133	606	151	593	127
Csongrád vm.	8 368	6 299	8 739	7 992	9 490	8 638	14 276	13 487	14 654	13 927
Heves vm.*	1 893	671	4 429	1 633	7 810	1 977	11 067	3 018	13 571	3 336
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	4 267	2 386	5 156	4 207	6 063	4 795	7 518	6 153	7 760	6 315
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.*	31 638	27 935	41 289	37 311	49 701	43 564	60 372	53 554	65 486	57 891
Torontál vm.*	8 392	652	5 590	1 182	7 635	523	12 608	721	10 837	702
<i>Szőlőskertek régiója</i>										
Békés vm.	3 013	26	1 668	331	1 723	0	1 863	0	1 742	0
Bihar vm.*	3 082	886	4 913	1 263	7 312	1 746	9 002	2 201	9 219	2 287
Hajdú vm.	2 878	1 696	3 304	2 499	4 185	3 266	4 110	3 374	4 044	3 503
Szabolcs vm.	3 318	2 985	4 540	4 279	5 526	5 228	6 903	6 611	6 743	6 539
Szatmár vm.*	1 853	836	2 522	1 264	3 351	1 357	3 880	1 655	3 550	1 635

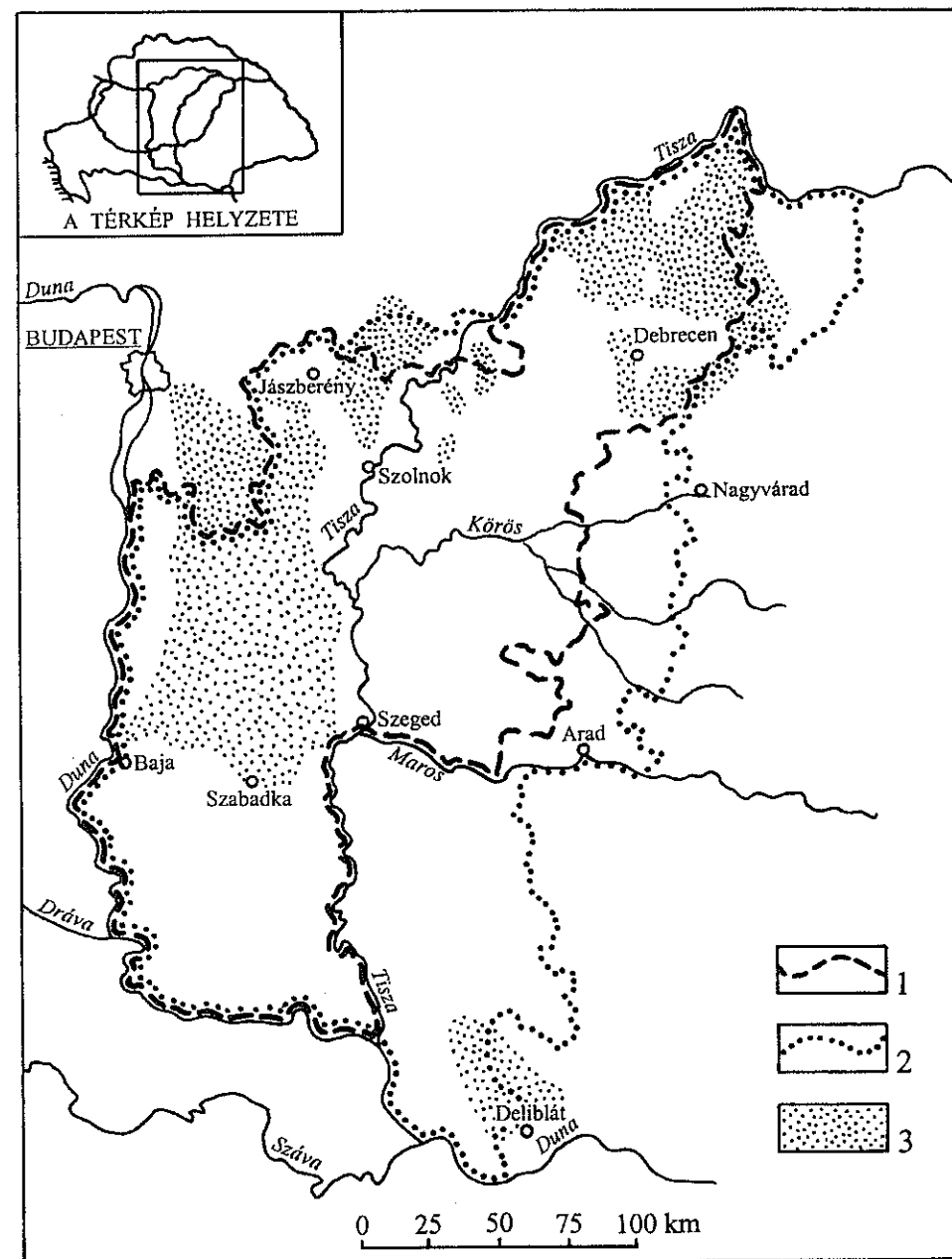
*Csak egyes járásai tartoztak az alföldi borvidékhez.

3. táblázat

Az immúnis és nem immúnis talajú szőlőtermő területek megoszlása 1914-ben borvidékek szerint hektárookban (MSÉ XXII. alapján)

Borvidékek	Szőlőterület hektárookban		
	immúnis homoktalajon	nem immúnis talajon	összesen
1. Tokaji	27	5 198	5 225
2. Ruszt-sopron-pozsonyi	691	13 699	14 390
3. Pest-nógrádi	15 347	6 675	22 022
4. Budai	809	4 109	4 918
5. Somlói	0	534	534
6. Neszmélyi	6 733	12 742	19 475
7. Egri	677	3 144	3 821
8. Gyöngyös-visontai	1 122	7 240	8 362
9. Miskolc-abaúji	351	3 577	3 928
10. Szerednye-ungvári	25	460	485
11. Beregszász-nagyöllősi	313	3 622	3 935
12. Érmelléki	1 743	10 673	12 416
13. Ménes-magyarádi	29	4 684	4 713
14. Versec-fehértemplomi	3 300	13 618	16 918
15. Szekszárdi	4 174	12 407	16 581
16. Villány-pécsi	1 715	19 861	21 576
17. Badacsonyi	651	4 656	5 307
18. Balatonmelléki	1 055	18 853	19 908
19. Erdély-marosmenti	7	3 623	3 630
20. Erdély-küküllőmenti	4	4 149	4 153
21. Erdélyi	68	3 874	3 942
22. Alföldi	91 544	27 324	118 868
23. Fiúmei	0	20	20
Összesen	130 385	184 742	315 127

zete körvonalazódott. A Duna–Tisza között, a régi alapokon egy nagy, többé-kevésbé összefüggő szőlővidék teljesedett ki, mely nagyjából a Budapest–Jászberény–Szolnok–Szeged–Szabadka–Baja városok által határolt területet, pontosabban e terület immúnis homokkal borított részeit foglalta magába. Területe 95 922 hektár volt. Ezzel létrejött a mindenkori magyar szőlőkultúra legnagyobb régiója, a *homoki borvidék*. Az itt fekvő településeket övező, középkori eredetű szőlőhegyek túlnyomó része a 19. század végére eltűnt, a termelés helyszíne áttevődött a külső határba, a korábbi szántóföldekre és legelőkre. A bortermelésnek ez az új területi egysége nem fedte le az Alföld történetileg kialakult *szőlőhegy*-régióját, hiszen ökológiai adottságok mentén jött létre. Az eltérés különösen a Duna–Tisza köze bácskai része és a Kőrös-Maros köze vonatkozásában szembe-

2. térkép. Az Alföldi borvidék kiterjedése az 1893-as és 1908-as törvényi meghatározás szerint. 1. 1893-ban, 2. 1908-ban, 3. futóhomokkal borított területek. (A térképet Pentelényi Antal készítette. A homokterületek bejelölése TREITZ 1898. és PRINCZ [1936] térképmellékletei alapján történt.)

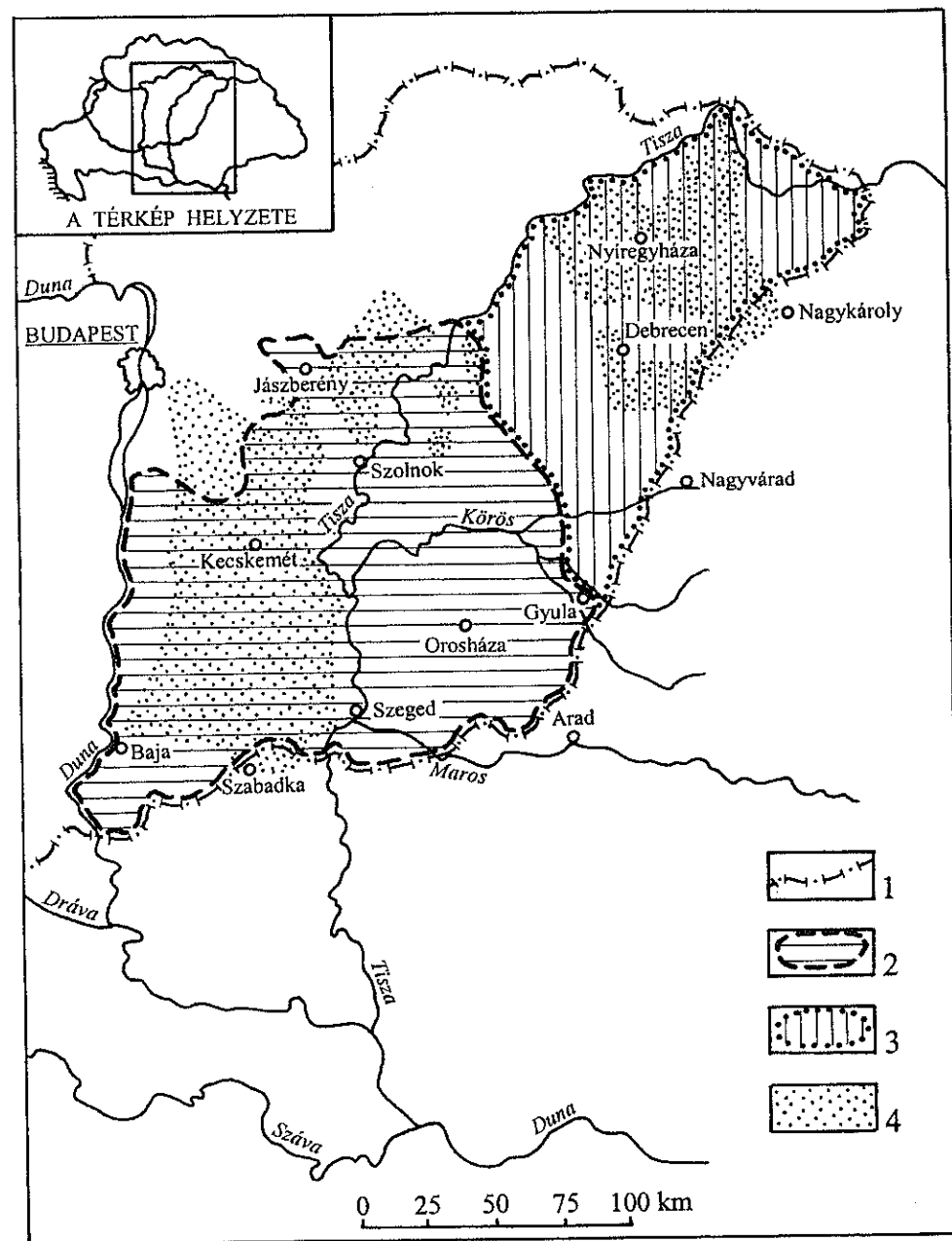
ötlő. Az előbbinek csak az északi része (Szabadka és Palics homokja), az utóbbinak pedig keskeny Tisza és Maros menti sávjai (Szentés, Makó) kapcsolódnak a homoki borvidékhez. A Tiszántúlon a korábbi önmagához képest jelentős szőlőterület-növekedés, mint láttuk, Szabolcs, Hajdú és Bihar vármegyék alföldi részén történt. Itt is létrejött egy, az előbbinél jóval kisebb, mégis jelentős, zömében immunis talajú szőlőtermelő körzet. A folyamat következtében ez a térség kivált a régi szőlőskert régióból és önálló termőtájja alakult. E két immunis talajú bortermő vidék mellett az Alföldön is voltak, illetve mint láttuk, újabban is létesítettek nem immunis talajon szőlőket. Főként Bács-Bodrog megyében és a Tiszántúlon, különösen, Arad, Békés és Torontál vármegyékben. Az 1914. évi borvidéki kimutatás szerint területük összesen 27 324 hektárt tett ki (3. táblázat). A változásokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a filoxeravész következményeként az Alföld szőlőtermő területe nemcsak nagyságát tekintve növekedett meg jelentősen, hanem több évszázados múltra visszatekintő táji tagolódása is átstrukturálódott.

A filoxeravész hatására kialakult drámai helyzet 1893-ban kikényszerítette az első bortörvényt,¹⁷ melynek végrehajtási utasítása tartalmazta a borvidékek első korszerű beosztását is. Ebben olvashatjuk először a korábbi „kerti szőlők” meghatározás helyett, immár hivatalos megjelölésként, az „Alföldi borvidék” nevet. Ez a törvény 22 borvidéket határozott meg, ebben az alföldi a 21-es sorszámot kapta. (A 22. számot Fiume viselte.) A korábbiakhoz képest valamelyest szűkebben határozta meg a borvidék területét. A felsorolás szerint magában foglalta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egész területét (kivéve a váci felsőjárást, a pesti alsó-, közép- és felsőjárást, valamint a megye Duna jobbparti részét), Szabolcs, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád és Bács-Bodrog vármegyék egész területét, de Bihar megyéből csak a derecskei járást sorolta ide, Szatmár Arad és Torontál megyék pedig egyáltalán nem szerepelnek (2. térkép). Ez a borvidéki beosztás másfél évtizedig volt érvényben, módosítására 1908-ban került sor.¹⁸ Az Alföldön ekkorra már világosan kirajzolódott a nagytáj két területileg elkülönülő szőlővidéke, de ez továbbra sem jelent meg a hivatalos besorolásban.¹⁹ A differenciálás helyett az előzőekben meghatározott területhez hozzácsatolták az újabban kialakult, főként homoki szőlőtermő területeket is: Torontál vármegyét az alibunári járás kivételével, Arad vármegyét a ménes-magyarádi borvidékbe sorolt községek kivételével, továbbá Szatmár vármegye nagykarolyi, mátészalkai, fehér-gyarmati és csengeri járásait, valamint Bihar vármegye berettyóújfalui, cséffai, biharkeresztesi, nagyszalontai és sárréti járásait. Ezzel lényegében visszaállt az 1893 előtti állapot: az egész Alföld ismét egyetlen borvidéket képezett.

¹⁷MT 1893: XXIII. tc.

¹⁸MT 1908: XLVII. tc.

¹⁹Annak elemzése, hogy a hivatalos borvidéki besorolás miért követte ilyen lassan a valós folyamatokat, fontos tanulságokkal szolgálhatna, de messze meghaladná jelen dolgozatunk terjedelmi lehetőségeit.

3. térkép. Az Alföldi borvidék és a Nyírségi borvidék az 1924-es törvényi meghatározás szerint. 1. az új országhatár, 2. az Alföldi borvidék, 3. a Nyírségi borvidék, 4. futóhomokkal borított területek. (A térképet Pentelényi Antal készítette. A homokterületek bejelölése TREITZ 1898. és PRINZ [1936] térképmellékletei alapján történt.)

A borvidékek területi meghatározásának módosítására legközelebb csaknem húsz év múlva, 1924-ben került sor.²⁰ Ez ugyan elsősorban nem az alföldi helyzet, hanem a trianoni béke által okozott veszteségek miatt történt, de egyúttal módot adott a korrekcióra az Alföld vonatkozásában is. Immár elismerve a Tiszántúl északi felében létrejött szőlőtermő vidék önállóságát, a szabolcsi és hajdúsági szőlőterületeket, hozzákapcsolva Bereg, Bihar és Szatmár megye megmaradt részeit, *Nyírségi borvidék* néven különválasztották (3. térkép). A nagytáj többi része hivatalosan *alföldi borvidék* néven még több mint fél évszázadon át továbbra is egy termőterületként képezett.

A *homoki borvidék* név hivatalos borvidéki besorolásként soha sem létezett. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a filoxeravész követően az egész országban szinte minden immúnis homokterületet szőlővesszőkkel ültettek be. Jól mutatja ezt a szőlőtalajok borvidékek szerinti megoszlása (3. táblázat). A korszakunk végén, 1914-ben készült kimutatás szerint Magyarország összes szőlőterülete 315 127 hektár volt. Ebből 130 385 hektár, vagyis az összes terület 41%-a immúnis homoktalaj volt, de ennek csak 70%-a (91 544 ha) helyezkedett el az alföldi borvidéken. A többi zömmel a pest-nógrádi, neszemlyei, gyöngyös-visontai, érmelléki, versecfehértemplomi, szekszárdi, villány-pécsi és balatonmelléki borvidékek között oszlott meg. Ennek ellenére, ha hazánkban valaki „a homoki borvidék”-ről beszél, akkor senki előtt sem lehet kétséges, hogy a Duna–Tisza közéről van szó. Homoktalajra szerte az országban régebben és újabban is sokfelé telepítettek szőlőket, de a *homoki borkultúra* nem egyszerűen homoktalajra telepített szőlők megművelését jelenti. Sokkal több annál: mély kulturális tartalmakat hordozó fogalom, mely a Duna–Tisza köze jellegzetes ökológiai viszonyai közepette, messzire nyúló történeti gyökerek, bonyolult gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok kölcsönhatásainak eredményeként kialakult termelési kultúrát együttesen jelenti. Az alföldi borvidéknek az 1880-as évek elejétől számítható látványos diadalútjában meghatározó szerepe volt az állami támogatásoknak, a magántőke jelentős befektetéseinek, a külföldi tapasztalatokat közvetítő szakembereknek és nem utolsósorban a filoxeravész által okozott hatalmas konjunktúrának, de az elvitathatatlan, hogy azokat az alapokat, amelyekre mindezt fel lehetett építeni, az előző évtizedekben a Duna–Tisza közén szerves fejlődés eredményeként kibontakozó homoki kultúra teremtette meg.

IRODALOM

Rövidítések

FG = Falusi Gazda; MSÉ = Magyar Statisztikai Évkönyv; MT = Magyar Törvénytár

BÉL Mátyás

1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest

²⁰MT 1924: IX. tc.

- BENDE László
1929 *A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete*. Kecskemét
- BENDE Péter
1845 *Mik a magyar szőlőművelés hiányai: s mi módon lehetne e részben a tudatlanságot s balfogásokat kiirtani?* Magyar Gazda, 77–78.
- BENYÁK Ferenc–BENYÁK Zoltán
2003 *A bor mint nemzeti jelkép*. Budapest
- BODOR Géza
1984 Szőlő- és gyümölcsstermelés Kiskunmajsán. In: SZTRINKÓ István (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1984*. Kecskemét
- BOROS László
2000 Az Alföld szőlő- és borgazdasága (18–19. század). In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*, 243–258. Nyiregyháza
- BÖRCsök Vince
1970 *A Szeged-vidéki szőlő telepítésének szerszám- és eszközanyaga*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve I, 101–118.
- CSOMA Zsigmond
1980 Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában. Klny. az *Alsónémedi története és néprajza* c. monográfiából. 303–335. Alsónémedi
1983 *Késes metszőollók Magyarországon. Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra*. Ethnographia, XCIV, 51–66.
- DÁM László
1972 *A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése*. Debrecen
- DIETZ Henrik
1869 *A magyar mezőgazdaság*. Pest
- EMICH Gusztáv
1880 *Jelentés a Phylloxera-ügy tanulmányozása végett Stájer-, Olasz- és Franciaországban tett útról*. Budapest
- ENTZ Ferenc
1870 *Népszerű káté a szőlőművelésről*. Pest
- ENTZ Ferenc–GYÜRKY Pál
1868 *A hazai szőlőszet*. Közlemények a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magy. Kir. Minisztérium köréből. I. 1. Pest
- ÉGETŐ Melinda
1974 *A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken*. Cumania II. 133–158.
1984 Szőlőművelés és népi borászat. In: BARTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*, 573–621. Kecel
1993a *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. (Néprajzi tanulmányok). Budapest
1993b *A szőlőskertek rendszerének kiépülése a Tiszántúlon a 18–19. század folyamán*. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. 37–56.
2000 *Bor és kultúra*. Létünk. Társadalom, tudomány, kultúra, XXX, 1–2, 7–13. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- FEYÉR Piroska
1970 *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest
- FÜR Lajos
1972 *A filoxeravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére*. Agrártörténeti Szemle, XIV, 108–111.

- 1983 *Kertes tanyák a futóhomokon.* (Agrártörténeti tanulmányok 12.) Budapest
- GAÁL Alajos
1856 *A hasznos szőlő-mívelés gyakorlati módja.* Pest
- GALGÓCZY Károly
1854 *A mezei gazda népszerű vezérkönyve 2. Konyhakertészet. Gyümölcsstenyésztés. Szőlőmívelés.* Pest
- GESZTELYI NAGY László
[1930] *A homok hősei. Csókás József, B. Tóth Ferenc, Mathiász János és Unghváry László.* [Kecskemét]
[1938] *Csókás József homoki gyümölcs- és szőlőtermesztő kisgazda élete munkássága. (A kecskeméti homok művesei I.)* Kecskemét
- GYÖRFFY ISTVÁN
1942 *Magyar nép, magyar föld.* Budapest
- IVÁNYI István
1892 *Szabadka szabad királyi város története I-II.* Szabadka
- JANÓ Ákos
1999 *Szőlő- és gyümölcsstermesztés a szanki homokon.* Cumania XVI, 7–114.
- JUHÁSZ Antal
1991 Szőlő- és gyümölcsstermesztés. In: GAÁL Endre (szerk.): *Szeged története 3/1.* 312–324. Szeged
2005 *A Duna–Tisza közti migráció és hatása a népi műveltségre.* Szeged
- KELETI Károly
1875 *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873.* Budapest
- KEMÉNY György
1913 *Szabolcs vármegye gazdaság-földrajzi monográfiája.* Budapest
- KOVÁCS Jakab
1913 *Hajdúhadház szőlőtermelése és a „Bocskay” kert.* Borászati Lapok, 45, november 16, november 23.
- KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.)
1853 *Magyarország és Erdély képekben I–III.* Pest
- KURUCZ Albert
1964 *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás.* Debrecen
- LETENYÉY Lajos
1860 *Szőlőszeti tájrajz.* Pest
- MÁRTON Béla
1933 *A Nyírség mezőgazdasági élete.* Debrecen
- MATLEKOVITS Sándor (szerk.)
1897 *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. VIII. köt.* Budapest
- NAGY-PÁL István
1972 Szőlőtermesztés és borászat Soltvadkerten 1945-ig. In: *Adalékok Soltvadkert történetéhez.* H. n.
- OROSZ István
[1976] Szőlőtermelés a Hajdúkerület városában a XVIII–XIX. században. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, III. 57–73. Debrecen
1981 Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In: VARGA Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története.* 229–297.

- PATAY Árpád
1960 *Az alföldi borvidék vázlatos története. (A Mezőgazdasági Múzeum Füzetei 17.)* Budapest
- PETHE Ferenc
1808–1813 *Pallérozott mezei gazdaság I–II.* Pozsony
- PETTENKOFFER Sándor
[1910] Szőlőmívelés és borászat. In: BOROVSKY Samu (szerk.) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II.* 95–108. Budapest
- PINTÉR János
1978 *A kecskeméti „Miklós” szőlőtelep létrejötte és első évtizede.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977. 191–211.
- PRINCZ Gyula
[1936] Magyar földrajz. Magyarország tájrajza. 1. rész. In: PRINCZ Gyula–CHOLNOKY Jenő et alii.: *Magyar föld – magyar faj I.* Budapest
- RAPAICS Raymund
1940 *A magyar gyümölcs.* Budapest
- SCHAMS Ferenc
1832–1833 *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange... I–II.* Pest
1834 *Kritikai vizsgálódások a magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül.* Pest
1836 *Magyarország bortermesztését s készítését tárgyozó folyóírás I.* Pest
- SIMON András
2005 Szőlő- és gyümölcs kultúra. In: Ö. KOVÁCS József–SZAKÁL Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3.* Kiskunhalas
- SZABÓ Kálmán
1934 *Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja.* Kecskemét
- SZENDREI József
1961 *Koldusok paradicsoma.* Budapest
- Sz. n.
1865 *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme.* Buda Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam, I. (1893), IV. (1986), VIII. (1900), XIII. (1905), XVIII. (1910), XXII. (1914).
1893 *A Magyar Korona országainak 1891. és 1892. évi mezőgazdasági termelése.* Budapest
- SZOBONYA Bertalan–GÜNTHER Ferenc
[1909] Mezőgazdaság és állattenyésztés. In: BOROVSKY Samu (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye II.* 389–415. Budapest
- TAKÁCS Árpád
1942 *A szőlőtermelés történeti földrajza. Borvidékeink.* Budapest
- TERSÁNSZKY József
1869 *A jobb szőlőművelés korszerű könyve.* Nagykanizsa
- TREITZ Péter
1898 *Székes területek Magyarországon.* Földtani Közlöny, XXVIII, 19–29.
- VAHOT Imre
1853 *Kecskemét és a kecskeméti puszták.* In: KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.): *Magyarország és Erdély képekben I–III.* 83–127. Pest
- VARGA
1976 *Az érmelléki szőlőkultúra.* (Bihari Dolgozatok 3.) Berettyóújfalu

GREAT PLAIN WINE REGION – SANDY WINE REGION

The transformation of vineyard distribution in wine-growing on the Hungarian Great Plain at the turn of the 19th–20th century

Up to the end of the 19th century the vast plain known as the Hungarian Great Plain was not considered suitable for wine production because of its ecological endowments. Despite this, from the 16th century all the larger settlements in the region had their “vine hill” or “vineyard”. The wine produced in most of them was of poorer quality than wine from the hilly regions and so rarely found a place on the market but it played an indispensable role in meeting local wine needs (of families and inns). In this article the author presents the rapid development and radical transformation that occurred over a short space of time at the turn of the 19th–20th century with a shift from subsistence production to flourishing vineyards supplying foreign and domestic markets.

The phylloxera plague that devastated all the wine regions of Europe in the second half of the 19th century reached Hungary in 1875. In the space of two decades around 240,000 hectares out of the 360,000 hectares of vineyards in the country were wiped out: practically all the vineyards on hilly country. Among the methods developed to rescue the wine-growers and for the reconstruction of the vineyards, rapid results could only be expected from planting new vines on soil immune to phylloxera, that is, soil containing more than 75% quartz. It was then that attention turned to the infertile sandy region of the Great Plain between the Danube and Tisza rivers which was soon found to be entirely immune. The price of sandy land here, previously thought to be valueless, suddenly rose five- or ten-fold.

A good foundation for the rapid development of this sandy vine cultivation was provided by the great efforts that had been made in the previous few decades by residents of the overpopulated towns in the region to plant vines in order to bind the wind-blown sand of the areas that were almost entirely useless for agricultural production. From the early 19th century successive generations experimented with effective tools and procedures for the cultivation of the sandy land. The townsfolk of Kecskemét were especially innovative and dynamic and their work became an example for the other settlements to follow.

From 1882 the plantation of vines on sandy soil began to accelerate. Between 1890 and 1910 the towns of Kecskemét, Szeged and Szabadka (now Subotica, Serbia) in particular subdivided many thousands of hectares of poor grazing land. The small plots of two or three hectares were sold mainly to poor, landless but dili-

gent people, generally with payment in instalments, although there were quite a few tradesmen, merchants and intellectuals among the buyers. By planting vines on sandy soil not only was it possible to avoid the costs of prevention but also the costs of planting and cultivation were much lower than in the hilly regions. Another important factor was that vines in sandy soil became productive much sooner so their planting promised to be an excellent investment given the serious shortage of wine on the markets. Capitalist investors soon appeared too, planting vineyards of 50–100 hectares. By the early 20th century the area defined largely by the settlements of Budapest, Jászberény, Szolnok, Szeged, Szabadka and Baja had become a more or less continuous sandy wine region of around 95,000 hectares. A little later, from the early 1890s the attention of investors turned towards the sandy regions in the north-east of the Great Plain (Nyírség). As a result another sandy wine district within the region was created here, smaller than the former (around 15,000 hectares) and producing wines of poorer quality.

The expansion of the sandy vineyards reached its peak by 1914, when the area was three times greater than it had been before the phylloxera plague. This meant a substantial shift in the ratio of wine-growing regions on hilly and sandy areas: from the earlier 3 : 1 to 1 : 1. The author uses maps and tables to show this enormous quantitative growth and change in distribution of the wine-growing areas on the Hungarian Great Plain.